

הדמוקרטיה היא נס. האם נוכל להציל אותה?

גלעד הירשברגר, סיון הירש־הפּלר ושאל אריאלי

20:00, 09 במרץ 2023

עקוב

לנוכח השינויים הדרמטיים המתחוללים בימים אלו במערכת האיזונים והבלמים בישראל, ולנוכח המחאה הגואה בתגובה לשינויים, הגיע הזמן לעצור ולחשוב: מה כל כך טוב בדמוקרטיה? המיליארדר שלדון אדלסון אמר ב-2014 שזה לא נורא אם ישראל לא תהיה דמוקרטיה, שהרי, כך טען, אין זכר למושג הזה בתנ"ך. אחרים טוענים שהמלה "דמוקרטיה" לא מופיעה ולו פעם אחת במגילת העצמאות, ולמעשה אין שום מסמך בעל תוקף משפטי הקובע שהדמוקרטיה היא חלק מזהותה של מדינת ישראל (בניגוד לחוק הלאום המעגן בחוק את זהותה היהודית). היטיב לבטא זאת בני קצובר, מראשי המתנחלים, בראיון לביטאון "בית משיח": "הייתי אומר שכיום לדמוקרטיה הישראלית יש תפקיד אחד מרכזי, והוא להיעלם מהשטח" (6.1.2012).

העיתונאי האמריקאי השמרן ג'ונה גולדברג מסביר בספרו "התאבדות המערב" (2018), שהדמוקרטיה הליברלית המערבית כרוכה בפעולה נגד הטבע האנושי. טבענו, כבני אדם, להעדיף את הקרובים לנו על פני זרים, ולכן אם נתון בידנו הכוח לחלק משרות נעדיף לתת אותן לאנשי שלומנו. קוראים לזה נפוטיזם. הדמוקרטיה הליברלית שוללת זאת. את המשרות יש לתת לאנשים המתאימים ביותר לתפקיד, ולא למקורבים. כמו כן, טבענו, כבני אדם, לנצל את כוחנו כדי לקבל טובות הנאה. הדמוקרטיה הליברלית שוללת זאת. אם אתה שופט, עליך לשפוט משפט צדק, ואם אתה מנהיג, עליך להחליט ללא משוא פנים ולהעמיד את טובת הכלל מעל לטובתך האישית.

טבע האדם הוא, שכשיש בידנו כוח אנחנו רוצים עוד כוח. כל מנהיג שואף לכוח בלתי מוגבל. פיקוח והגבלה יוצרים תסכול. ח"כ שמחה רוטמן מבקש להסיר כל רסן מעל הרשות המבצעת. הוא מכנה זאת "משילות". הדמוקרטיה הליברלית שוללת זאת. סביב הרשות המבצעת יש להעמיד מערכת איזונים ובלמים: בתי פרלמנט שנבחרים באופן עצמאי, חוקה המגבילה את החלטותיה, ובית משפט המפקח על חוקיות ההחלטות ושומר על זכויות האדם.

ההסכמה הבינלאומית על הקמת בית לאומי לעם היהודי בא"י נשענה על העקרונות המנוגדים לטבע האדם שגולדברג מתאר בספרו. כשנשיא ארה"ב וודרו וילסון פרסם את תוכנית 14 הנקודות ב-1918, הוא ביקש לחסום את הטבע ההרסני שהוביל לאורך ההיסטוריה לקולוניאליזם ולשעבוד של עמים אחרים. חבר הלאומים שהוקם ביוזמתו שלל את הכיבוש ואת העיקרון האימפריאלי שאיפשר אותו, והחליפו בעיקרון ההגדרה העצמית, הקובע שארץ שייכת לתושביה ולא לכובשיה.

התנועה הציונית החליטה בקונגרס הציוני הראשון בבאזל ב-1897 כי "הציונות שואפת להקים לעם היהודי בית בא"י, שיובטח במשפט העמים". קרי, שהשאיפה הציונית תיהנה מלגיטימציה ומהסכמה בינלאומית. הסכמה למימוש עיקרון ההגדרה העצמית של העם היהודי אכן ניתנה בהצהרת בלפור ב-1917, ובאישור כתב המנדט על ידי חבר הלאומים ב-1922. אך בשניהם נקבעו תנאים למחויבות הבינלאומית: בהצהרת בלפור נכתב, שהיא תינתן "בתנאי ברור שלא ייעשה כל דבר העלול לפגוע בזכויות האזרחיות והדתיות של לא יהודיות"; ובכתב המנדט היא הותנתה ב"שמירת הזכויות האזרחיות והדתיות של כל תושבי פלשתינה, ללא הבדל גזע ודת". קרי, התנאי להקמת הבית הלאומי היהודי היה שהמשטר במדינה היהודית יהיה דמוקרטי. במקרה הציוני לתנאי זה היתה חשיבות רבה, משום שהוא נועד להצדיק את החרגת א"י מעיקרון ההגדרה העצמית, שבעטייה הרוב הערבי לא יזכה להגדרה קולקטיבית בארצו.

בהחלטת החלוקה בכ"ט בנובמבר 1947, הקהילה הבינלאומית חזרה והדגישה שהמדינה שתקום מחויבת לקיים משטר דמוקרטי. מגילת העצמאות מאששת מחויבות זו, ודוד בן גוריון הכריז בה על חירות ושוויון מדיני וחברתי לכל תושבי המדינה, ועל מחויבות לעקרונות של מגילת האו"ם, שעיקריה הם שמירה על זכויות אדם ועל חירויות יסוד.

מכיוון שהדמוקרטיה הליברלית מנוגדת כל כך ליצר הבסיסי של האדם, היא לא התפתחה ביום אחד. מהתנ"ך העברי ו"המדינה" של אפלטון נעשו ניסיונות ראשוניים לבסס צדק חברתי; הרעיון הליברלי הלך והתפתח במשך אלפי שנים, ובבסיסו ההבנה שלפרט יש זכויות טבעיות והגנה עליהן כרוכה בהגבלת כוחו של השלטון. ציון דרך חשוב בהיסטוריה הוא ה"מגנה כרטה" (כתב הזכויות הגדול של החירויות) מ-1215, שגישר בין ג'ון, מלך אנגליה הלא פופולרי, לבין אציליו הממורמרים, שדרשו להגן על זכויותיהם מפני עריצות המלוכה.

ניסוח עיקרון ההביאס קורפוס הנובע מהמגנה כרטה, לפיו המלך אינו יכול לעצור אדם ללא עילה מוצדקת, היה רגע מכונן בהגבלת הרשות המבצעת ובביסוס עקרון הפרדת הרשויות. אלכסיס דה טוקוויל בספרו "דמוקרטיה באמריקה" (1835) מעלה על נס את החירות כרעיון האנושי החשוב ביותר בהיסטוריה, ומדגיש את ההבחנה בין עריצות הרוב לדמוקרטיה. הדמוקרטיה הליברלית איננה פרוצדורה, כפי שרוטמן חושב בטעות. היא רעיון נשגב, המושתת על מערכת ערכים שהתפתחה בהדרגה והעניקה לעולם קדמה, שגשוג ופריחה חסרי תקדים.

ההצלחה של הדמוקרטיה הליברלית המערבית היא לא פחות מנס; מופע קצר ומרהיב של שגשוג וחופש שמנוגד לאלפי השנים של סבל, דיכוי, עוני ואלימות שאיפיינו את רוב ההיסטוריה האנושית. אולם מכיוון שהדמוקרטיה הליברלית היא אקט המנוגד לטבע האנושי, הטבע כל הזמן מנסה לחזור ולהשתלט עליה. כמו בית העומד באמצע שדה שיש לנכש את העשבים סביבו, להסיר ממנו חלודה, לבצע תיקוני צבע, אחרת השדה ישתלט עליו ויכלה אותו, כך גם הדמוקרטיה זקוקה לתחזוקה שוטפת.

הנפוטזים והשחיתות מאיימים כל העת להרים ראש, והפיתוי לתת להם דרור הוא גדול. כדי לשמר את הדמוקרטיה יש להקפיד ולנכש כל ביטוי של שחיתות, ולטפח במקום זאת את הערכים נוגדי האינטואיציה והטבע. הרווח שמספקות ההגבלות על הרשות המבצעת הוא שגשוג בכל תחומי החיים. אף צורת משטר מעולם לא עוררה את היצירה וההתפתחות האנושית כמו הדמוקרטיה הליברלית.

הקשר החיובי בין דמוקרטיה לשגשוג כלכלי והקשר השלילי בינה לשחיתות ברור לא רק מהניתוח ההיסטורי, אלא גם ממדדים קונקרטיים (כמו מדד תפישת השחיתות או מדד הדמוקרטיה של "האקונומיסט") המצביעים בבירור על סוג הקשרים שבין חופש, שחיתות ושגשוג כלכלי. אפשר לראות בנקל שהמדינות החופשיות ביותר בעולם, שבהן קיימים כל מרכיבי הדמוקרטיה, הן גם המדינות המשגשגות ביותר. לעומתן, מדינות שבהן קבוצות של מקורבים מנהלות את המדינה, בתי המשפט והעיתונות כפופים לשלטון, יש דיכוי של יריבים פוליטיים ויש הגבלות על זכויות האדם — נראות ומשגשגות כמו איראן ואפגניסטן.

קרה כבר בהיסטוריה שעם חופשי בחר לוותר על החופש שלו. הפסיכולוג אריך פרום טען בספרו "מנוס מחופש" (1941) שהחופש מאיים, והציפור החופשייה

תחפש תמיד כלוב מגביל חדש. אך העמים שבחרו בדיקטטורה עשו זאת תמיד בעתות של שפל, למשל לאחר תבוסה במלחמה או בעת משבר כלכלי משתק. ישראל, במעין תגובה אוטואימונית חסרת פשר, בוחרת להחריב את הדמוקרטיה שלה דווקא כשהיא בשיא הצלחתה. כמו דג שמבין את החשיבות הקיומית של המים רק כשכבר מאוחר מדי, כך רבים מאלה שנולדים לתוך מערכות דמוקרטיות אינם מסוגלים להבין כיצד ייראו החיים אחרי ההפיכה המשטרית.

בסקרים שערכנו במשך שנים מצאנו שרוב הציבור הישראלי אינו מייחס חשיבות רבה לדמוקרטיה — היא מובנת מאליה בשבילו, כמו שמים שקופים לדגים. בשנים 2018–2022 ישראלים יהודים דירגו את הדמוקרטיה במקום נמוך יחסית מבין שמונה תחומים שמשפיעים על הצבעתם בבחירות. נשיא ארה"ב פרנקלין רוזוולט אמר ב-1938: "ברגע שהדמוקרטיה תפסיק להתקדם ככוח חי ונושם ולנסות יום וליל לשפר את אזרחינו בדרכי שלום, הפשיזם יתחזק גם בארצנו". בתוך חודשיים בלבד ממשלת "הימין על מלא" הצליחה להמחיש את המחיר הגבוה של נסיגה מהעקרונות הדמוקרטיים ליברליים: קיטוב חברתי, משבר כלכלי, הידרדרות ביטחונית וכאוס שלטוני. האם הכמיהה לחירות שאיפיינה את עם ישראל לאורך ההיסטוריה עודנה קיימת? האם ניתן עדיין להציל את הנס?

פרופ' הירשברגר, ד"ר אל"מ (במיל') אריאלי ופרופ' הירש־הפלר הם מרצים וחוקרים באוניברסיטת רייכמן

לחצו על הפעמון לעדכונים בנושא:

 תוכנית נתניהו־ליון דמוקרטיה